

ЕТИОЛОШКО У АПОКРИФИМА И ПРЕДАЊИМА О ЗМИЈИ И ВИНОВОЈ ЛОЗИ¹

1.

Етиолошка предања су усмене, а апокрифи писане прозне врсте које своју тематику углавном заснивају на односу човек – природа. И у једнима и у другима јавља се деловање закона природе које човек не разуме, али у које неоспорно верује. Зато је у њима тежња приповедача/ аутора и усмерена на одгонетање тих закона. С обзиром на то да је слушаоцима натприродно било посебна врста реалности, апокрифи и предања били су потврда религиозних и етичких начела у које верују, те су рационална образложења изостављена, а »доказ за веродостојност казивања је само постојање појаве«². Веровање је додатно подстакнуто човековим страхом од природе, као и убедљивим узроком настанка извесне особине или бића које предање и етиолошки делови апокрифа доносе.

Релација казивач – слушаоци од пресудног је значаја и за процес преношења облика. Самим тим остварена је могућност за веће међусобне утицаје предања и апокрифа, што отежава откривање примарног извора појединих мотива. Проблеми генезе постају још сложенији због заједничког тематско–сигејног фонда и истоветних доминантних сегмената у структурној организацији текста.

1 Рад је настао у оквиру пројекта *Српско усмено стваралаштво: истраживање наслеђене трађе до краја XIX века*, бр. 1754, који финансира Министарство за науку, технологије и развој Републике Србије

2 Радмила Пешић, Нада Милошевић – Ђорђевић, *Народна књижевност*, Вук Караџић, Београд, 1984, 81.

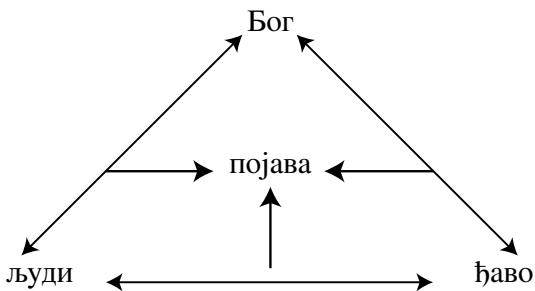
У предањима је казивање о догађају лишено конкретне ознаке места и времена, а уколико се локализованост и оствари, она је у функцији појачавања веродостојности исприповеданог. По овом питању заједничко апокрифима и предањима је наглашавање старине везивањем за време стварања света, првог греха, потопа и сл.

Структурна подударана запажају се на два плана. Апокрифи су слични развијеним предањима (фабулате). Етиолошки део апокрифа своди се на једну епизоду, баш као што је етиолошко предање најчешће једноепизодично објашњење настанка или особине одређене појаве.

Поступак уланчавања етиолошких сегмената у апокрифима најбоље илуструје апокриф *Стварање светиња*³ који је читав заснован на тумачењима настанка најразноврснијих појава – света, ђавола, првих људи, змије, лозе, дрвета разума, адамове јабучице...

Етиолошки сегмент који говори о особеностима змије садржином је готово идентичан са Вуковим етиолошким предањем *Краса*⁴.

Апокрифи и предања која говоре о настанку винове лозе, змије и мењању њихове природе чврсто су повезани са религиозно–етичким нормама. Настанак и особине јављају се као последица деловања Бога и ђавола, а у директној су вези са понашањем људи и кршењем прописаних норми. Супротстављање нормама значи супротстављање Богу и приклањање ђаволу, те су Бог, ђаво и људи у непрекидном међудејству.

2. О змији

2.1. Старозаветни апокриф *Стварање светиња* овако описује змију пре и после сагрешења Евиног и Адамовог: »А тада беше змија у рају и хођаше на репу као човек ногама и зваше се красна девица.« Пошто је ђаво успео да превари Еву претворивши се у змију, и то »змију девојку са девојачком главом«, Бог је проклео »да више не хода на репу и да је пуна отрова«.

У одељку *Посишање їдјекојијех ствари* своје књиге *Животи и обичаји народа српској* Вук бележи етиолошко предање о змији, под називом *Краса*. Предање каже да се змија на почетку света звала *краса* и да је имала ноге. Након што је преварила Еву, Бог јој је узео ноге, проклео да се вуче по стомаку, те

3 Апокриф *Стварање светиња* налази се у рукописној грађи проф. др Томислава Јовановића. Овом приликом му захваљујемо на уступљеној грађи.

4 Вук Стефановић Караџић, *Животи и обичаји народа српској*, Сабрана дела Вука Караџића, књ. 17, Етнографски списи, Просвета, Београд, 1972, 313.

да је свако ко је види убије, и да се више не зове краса него змија. За змију се и даље верује да она још увек има ноге, али их крије⁵; а да би онај ко би их видео одмах умро.

Са нешто измењеном садржином предање налазимо и код Чајкановића⁶ – змија има ноге (и то 20 пари ногу), али их крије, а оном ко их види мора неко умрети. По другом предању⁷ се скривање ногу везује за сукоб змије и кокошке. Када је кокошка надјачала змију, ова је сакривањем ногу образложила свој неуспех, правдајући се како кокошка има ноге и нокте, а она их нема.

Упоредбујући Вуково предање и апокриф запажамо постојање паралела на тематско–сижејном плану. Време у коме се остварују позитивне и негативне особине змије можемо дефинисати као време пре и време после преваре / сагрешења.

У времену пре преваре / сагрешења, змија се у предању именује као краса и има ноге, а у апокрифу се именује као красна девица која хода на репу као што човек хода на ногама.

Баволова превара Еве иницираће Божију казну која ће за последицу имати трансформацију змије. У предању казна ће бити одузимање ногу, убијање од стране сваког које види и измена имена. Према апокрифу, одузимање моћи ходања на репу прати додатна трансформација, јер змија посредством Божије клетве постаје отровна.

ПРЕДАЊЕ	АПОКРИФ
<i>пре преха</i> (<i>божија швар</i>)	<i>пре преха</i> (<i>божија швар</i>)
краса	красна девица
има ноге	хода на репу
<i>после преха</i> (<i>проклејство</i>)	<i>после преха</i> (<i>проклејство</i>)
змија	змија
одузимање ногу	не хода
да је свако убије	пуна је отрова

И на плану структуре постоји сличност, пошто се и предање и етиолошки део апокрифа свде на једноепизодично казивање. Разлика је најочљивија на нивоу иницијалне и финалне формуле⁸ предања. Уводна формула предања »У народу нашем приповиједа се« означава почетак текста и приповедачево позивање на туђе искуство, што доприноси уверавању у истинитост приче. Финална формула означава крај и има функцију обавештења о актуелном стању везаном за главног »јунака«, чиме се додатно појачава веродостојност исприповеданог.

5 Уп. са пословицом »Крије као змија ноге.«

6 Веселин Чајкановић, *Сћудије из српске религије и фолклора (1925–1942)*, књ. 2, СКЗ, БИГЗ, Просвета, Партенон, Београд, 1994, 123.

7 Исто, 125, 126.

8 О формулама опширније у: Снежана Самарџија, *Поеџика усмених ѓрозних облика*, Народна књига, Београд, 1997.

Сем фабуле, у прилог претпоставци да је Вуково предање *Краса* настало на основу апокрифа, иде и то да је назив *краса* који Вук користи поименичени придев из синтагме *красна девица* која се јавља у апокрифу.

2.2. За змију се везују и предања о потопу које доноси Тихомир Ђорђевић⁹. За разлику од горе наведених, ова представљају тип развијених предања (фабулата) која у првом свом делу говоре о потопу, а у другом дају објашњења како је у змије језик, а у ласте реп постао рачваст и како су настале буве. У све три варијанте предања змија својим телом спречава да вода продре кроз рупу коју је на барци створио миш. Заузврат тражи од Ноја или од Бога да јој испуне жељу која се односи на њену исхрану.

У карловачкој варијанти¹⁰ змија тражи да јој Бог омогући да пије људску крв. Бог избегава да то учини, те змија сама крене да је пије. Говедари је ухвате и спале, а од њеног расутог пепела настану буве.

По варијанти предања забележеној у околини Мостара¹¹ змија након потопа крене да каже Богу како је одлучила да се храни људским и птичијим месом. Знајући за њен избор, ластавица јој одгризе део језика. Због рачвастог језика змија није могла јасно да говори, па јој Бог додељује жабе за исхрану.

Цариградска варијанта¹² се од претходне разликује по томе што је ластавица комарцу одгризла језик, спречавајући на тај начин да змија дозна да је људска крв најбоља те да је као такву тражи од Бога за исхрану. Змија се за то освети ласта одгризањем дела репа, па од тада ласта има рачваст реп.

Почетак ових предања («Кад је био потоп», «Било је време кад је Бог одлучио вас дуњалук потопом уништити», «Некада, врло давно, још пре Мухамеда») потврђује истинитост приповедања позивањем на старину догађаја. У истој функцији јављају се овде финалне формуле, с том разликом што се у њима истинитост потврђује актуелношћу појаве о којој предање говори – ласта свија гнезда само по кућама, постоје и даље буве (настале од змијиног пепела), у ласте је и сад реп рачваст.

2.3. Насупрот апокрифу и предањима која говоре искључиво о казни која је намењена змији као прекршиоцу норми, у следећем предању она је инструмент извршавања казне коју је Бог наменио људима. Предање забележено у *Караџићу*¹³ промену свеукупне природе тумачи последицом отуђења људи од Бога. Због тога је Бог пустио две велике змије да испију два од постојећа три сунца. Пошто је оно преостало сунце било најслабије и није сијало увек исто, настају зиме и ледови.

2.4. Дуалитет змијине природе је очигледан у свим текстовима, а на њеним негативним особинама као да се инсистира. Насупрот њима јављају се

9 Тихомир Ђорђевић, *Природа у веровању и предању нашега народа*, књ. I, СЕЗ, књ. LXXI, Српска академија наука, Београд, 1958, 115–126.

10 Исто, 120.

11 Исто, 119, 120.

12 Исто, 121, 122.

13 *Караџић*, издаје и уређује Тихомир Р. Ђорђевић, год I, бр. 9 и 10, Алексинац, 1899, 209.

примери који одступају од приказивања змије као злог демона. То су веровања о постојању змија заштитница, као што су чуваркућа и пољњача.

Народна веровања казују да свака кућа има по једну змију *чуваркућу* (*кућницицу*) која живи испод кућног прага, и да се у њој налази дух (сен) неког од чланова породице. Убијање чуваркуће значи и убијање онога чији се дух у њој налази. Змију чуваркућу не ваља убити и због тога што се сматра сеновитом животињом – и душе покојника могу у њој да пребивају.

О чуваркући је и у *Караџићу*¹⁴ забележено једно занимљиво веровање које истиче разлику између ње и осталих змија. »Многи су је видели, али је нико не уме тачно описати.« Не уједа никога из куће чији је заштитник. »То је једина змија које се наш прост свет не страши много. Друге змије, што живе даље од људских домова, сматра да су врло опасне, не разбирајући да ли су отровне или не. Ове се опасне змије по дужности убијају, а чуваркућа се пажљиво чува. О њојзи се чак ружно и не говори.«

Убијање тзв. змије пољњаче (оне која живи у пољима) сматра се грехом јер она чува поља од непогоде.

За змију заштитницу везује се обичај из источне Србије. Плашећи се да ће убијањем змије која живи у винском подруму изазвати град, људи не само да је нису убијали већ су у посебну посуду сипали вино њој намењено.¹⁵

Овим »врста« змија заједничка је заштитничка функција, и у њима као да је остала сачувана првобитна позитивна природа змије. Према томе, свака од њих могла би се окарактерисати као добар демон, који стоји у опозицији према осталим змијама — злим демонима.

2.5. У народу су се задржали још неки називи за змију¹⁶, а етимологија имена је у потпуном складу са веровањем у њене особине. Да се стомаком вуче по земљи потврђују имена *повукуља*, *бауљина* и *повукуша*, а да је у тесној вези са ђаволом *асиџа*, *бешџија*, *појануља*.

Имена *нејоменица* и *шамо она* у складу су са народним обичајем да се не именују оне животиње, ствари и појаве које су негативне. Избегавање правог имена један је од начина да се онемогући њихов лош утицај.

Чајкановић¹⁷ нас упућује на још један назив – *сулуга*. Тако се зове она змија којој је Бог памет одузео те не може наћи улаз у земљу након што је човека ујела.

Интересантно је да по народном веровању одузимању снаге подлежу и змија и човек. Змија која уједе човека, а он не умре, губи половину снаге, као што човек који покуша да убије змију, а она му побегне, губи половину снаге. А змија се, »као и ђаво, убија само једним ударцем«¹⁸.

14 *Караџић*, год. II, 1900, 189.

15 Исто, 83.

16 В. Веселин Чајкановић, *Студије...*, књ. 2, 126.

17 Исто, 124.

18 Исто, 124.

3.

О виновој лози

3.1. Винова лоза, грожђе и вино су хришћански симболи. Христос сам себе назива чокотом, а свог оца виноградаром, док се виноград обично упоређује са црквом. Семантички потенцијал ових појмова, дакле, учествује у означавању хришћанске заједнице, а појачава улогом вина у процесу причешћа. Током литургије, тајном евхаристије вино се претвара у крв Христову. Вино као симбол крви¹⁹, која се сматра пребивалиштем душе и симболом живота, је, осим у причешћу, обавезна компонента и породичних, свадбених, погребних и календарских обреда.²⁰ Тако се, на пример, у току жртвених обреда уместо људске или животињске крви за жртву приноси вино као један од облика бескрвне жртве.

На основу увида у народна предања, народне приповетке и апокрифе, можемо рећи да винова лоза има двојаку природу. Она представља свету биљку од које потиче »света крв«, а с друге стране она је проклета. У усменом казивању њен настанак везује се за Христа, приповетке га везују за Ноја, Светога Саву и старог словенског бога Курента, док се у старозаветним апокрифима лозин настанак тумачи искључиво дејством ђавола.

3.2. Једноепизодично предање²¹ објашњава да је винова лоза настала од крви која је из Божијег малог прста пала на земљу. Због тога се управо њен род и узима за причест. Након тога ђаво је пожелео да створи бољу лозу, и одсекао је свој прст. Али, из његове крви никла је купина.

У старозаветном апокрифу *Стваранье светиа* лоза се дефинише као Сатанаилово (= ђаволово) дрво, настало као супротност Божијем дрвету разума: »И Сатанаил имаше злобу према Адаму и његовој Еви и посади лозу и похоту дрвета како би преварио Адама.« Већ особина дрвета – дрво *разума / њохойу* дрвета упућује на Божје / ђаволово порекло. Лоза се овде уско повезује са ђаволовом преваром, првим грехом и проклињањем змије, те стога има изразито негативну конотацију.

Опширнији приказ сађења дрвећа и воћака у рају садржи старозаветни апокриф *Варухово открићење*²². По њему, Бог је, након што је саздао Адама, заповедио арханђелу Михаилу да сакупи двеста три тисуће анђела да

19 На дан Усекованија главе св. Јована Крститеља вино се не пије јер се поистовећује са крвљу св. Јована. В. Веселин Чајкановић, Речник српских народних веровања о биљкама, СКЗ, БИГЗ, Просвета, Партиенон, Београд, 1994,71.

20 В. одредницу *Вино* у: *Словенска митологија. Енциклопедијски речник*, редактори: Светлана М. Толстој, Љубинко Раденковић, Zepher Book World, 2001, 82,83.

21 Веселин Чајкановић, *Студије из српске религије и фолклора(1910–1924)*, књ.1, СКЗ, БИГЗ, Просвета, Партиенон, Београд, 1994, 461. и Веселин Чајкановић, *Студије...*, књ. 2, СКЗ, БИГЗ, Просвета, Партиенон, Београд 1994, 385.

22 Томислав Јовановић, *Сћара српска књижевност*. Хрестоматија, Филолошки факултет, Београд, Нова светлост, Крагујевац, 2000, 474–482.

засаде рај. »И засади Михаило маслину, Гаврило јаблан, Рафаил дуњу, Нопаил орах, Саразаил калину, а (Самаил), такво му беше најпре име, а по отпадништву се назва Сатанаил, засади лозу.«²³

Из дијалога Варуха и анђела сазнајемо да је лоза дрво које је »похота греховна коју изли Сатанаил на Еву и Адама«²⁴, као и то да је Бог проклео лозу јер је помоћу ње Сатанаило преварио првосазданог Адама и Еву.

На основу даље приче анђела можемо пратити мењање природе лозе. У току потопа вода је изнела један прут лозе из раја који Ноје проналази након изласка из ковчега. Пошто је препозна, не жели да је засади како не би разгневио Бога. Али, Бог дозвољава засађивање лозе: »Устани и засади дрво које нађе, ја ћу га променити и учинићу га на добро.«²⁵ Након тога следи анђелово упозорење упућено Варуху. Савет се заснива на познавању природе лозе: »Него, чувај се, Варуше, још ти има дрво то зла у себи, као што и Сатанаило не измени зла своја. Који много вина пију, сви зло чине. Нити брат брата воли, нити отац сина. Због зла винског бивају туче, прељубе и блуд. Сва зла због вина бивају.«²⁶

За разлику од претходног апокрифа, у овом је заступљен процес обожења. При мењању првобитно ђаволске природе лозе главну улогу има Бог. Значајно је да процес трансформације њене природе не иде до краја. Лоза задржава оне особине због којих се не заборавља разлог њеног настанка.²⁷

За лозу се везује и име Светог Саве²⁸. Предање говори да је Савино тело спаљено на ватри наложеној од винове лозе²⁹, а приповетка представља Св. Саву као првог виноградаря. Приповетка *Свети Сава и ђаво*³⁰ говори како је Сава заједно са ђаволом посадио виноград, вино начињено од обраног грожда је задржао за себе, а цибру је дао ђаволу од које је овај начинио ракију.

Тихомир Ђорђевић³¹ наводи предање забележено средином XIX века које говори о Нојевом сађењу винограда. Након потопа, чувајући козе, Нојев син Јафет примети да оне најрадије брсте лозу. Зато откине једном парче које Но-

23 Исто, 477.

24 Исто

25 Исто, 478.

26 Исто

27 Да зло потиче од вина потврђује, између осталих, апокриф *Госпољубље Авраамово*. Родоскврни грех између Лота и кћери његових објашњава се дејством вина којим су кћери опиле свог оца, а затим и затруднеле с њим (у *Библији: Прва књига Мојсијева, Постање*, 19: 31–38).

28 Виновом лозом се у нашем фреско–сликарству представља генеалогичка Немањина: ниче из десне руке Немањине, грана се, а плод су јој његови потомци.

29 Веселин Чајкановић, *Студије...*, књ.1, 466.

30 Вук Стефановић Караџић, *Српске народне приповејке*, Сабрана дела Вука Караџића, књ. 3, 1988, 249–251.

31 Тихомир Ђорђевић, нав. дело, 116.

је загризе и »осети онакав пријатни укус сока од младе лозе«³². Ноје у сну сазнаје како да посади виноград који треба да негује и чува док грозђе сазри да би га могао јести и од њега вино правити, а затим све то примењује.

Ђорђевић наводи и румунско предање по којем Ноје сазнаје за постојање лозе тако што прати јарца који се приликом повратка са брда чудно понашао – скакао, играо, веселио се. Пратећи га, Ноје стиже до врха брда на коме расте лоза, па пошто је ожеднео, а воде није имао, жеђ је утолио грозђем. Враћајући се кући, почео се понашати као јарац – веселио се, певао, скакао и још је успут изгубио све своје одело. Сутрадан се отрезнио и наредио »да се узме лоза са брега и да се засади у његовој башти. Пре но што је то наредио он закла јарца и његовом крвљу зали лозино корење као успомену на то да је јарац лозу пронашао.«³³

О лози и потопу говори и словеначко предање³⁴. По њему су се четворица спасла од потопа. Један од њих је смрт избегао пењући се на винову лозу која је врхом својим дотицала небо. Курент, бог старих Словена, смилује му се јер се човек пео на дрво њему посвећено. Након спасавања човек се морао заветовати да ће он и његови потомци увек волети и радо јести плод лозе и хељде – биљака посвећених Куренту.

3.3. Мотив засађивања лозе заједнички је за апокрифе и предања. Битна разлика међу самим апокрифима налази се у одговору на питање ко сади лозу. Док у апокрифу *Стиварање светиша* лозу сади искључиво Сатанаило, у апокрифу *Варухово откриће* вршилац радње се разликује у односу на то да ли је реч о времену пре или после потопа. Пре потопа лозу сади Сатанаило, а после потопа сади је Ноје. У складу са особинама вршиоца радње лоза добија негативне, одн. позитивне карактеристике.

У народној приповеци додељивање те улоге Св. Сави у складу је са постојећим приказивањем Саве као путујућег божанства које учи народ разним знањима и вештинама, уноси ред и благостање. Улога првог винограда додељује се оном божанству »које обнавља и спасава свет«. Оно је »у исто време и проналазач, први култиватор лозе и вина«³⁵.

Идући даље запажамо да у румунском предању постоји мотив заливања лозе јарчевом крвљу. Он се с једне стране може повезати са веровањем да путем вина човек добија особине оних животиња чијом се крвљу лоза заливала³⁶, а с друге, са обичајем да се на дан св. Трифуна, након орезивања винограда, сваки чокот залије вином да би грозђе добро родило.

Наше и словеначко предање повезује Бог као доносилац позитивних лозиних особина, те се преко ње остварује контакт с Богом. У првом она настаје од Христове крви, а у другом она је посвећена богу Куренту. Наве-

32 Исто

33 Исто, 117.

34 Исто, 119.

35 Веселин Чајкановић, *Штуђије...*, књ. 1, 247, 248.

36 Упор. са јеврејском и грчком приповетком у: Тихомир Ђорђевић, нав. дело, 118.

дена предања сведоче и о медијаторској улози лозе и осталих биљака пуза-вица на релацији људско – нељудско. »Оне начином раста отелотворавају и облике кретања изражен глаголима »вити«, »витлати« којима се описује кретање митолошких бића.«³⁷

4.

Закључне напомене

Амбивалентност оба појма везује се за »митско време« стварања света. Сукоб с Богом иницира трансформацију змијиних и лозиних особина, засновану на опозицији Божија твар – проклетство Божије. И када трансформација није заступљена, улога Бога као доносиоца особина наглашена је и у апокрифима и у предањима.

Сви приказани текстови (сем словеначке варијанте) садржином својом ослањају се на библијску *Књију пошњања*. Они доносе много више »података« о постању змије³⁸ и постању винограда³⁹ него што је то случај са *Библијом*.

Као појединачна епизода или сегмент развијене фабуле, приповедања се усмеравају на објашњавање *пошњанка* змије и винове лозе. Примарна компонента веровања и веродостојности доприносила је стабилности фабуле, која се само »прилагођавала« захтевима различитих жанровских система.⁴⁰

37 Љубинко Раденковић, *Биљке у моделу света*, Кодови словенских култура, Биљке, бр. 1, год. 1, CLIO, Београд, 1996, 103.

38 *Прва књија Мојсијева, Пошњање*, 3

40 Усмени начин преношења допринео је прожимању жанрова, те долази до честе упитаности да ли је текст пред вама, на пример, предање са развијеном фабулом или приповетка са елементима предања. Недоследности у њиховом разврставању могу се наћи и код истог аутора — цитирајући према Чајкановићу поменуто карловачко предање, Тихомир Ђорђевић у фусноти каже да »сличну *приповејку* (курзив М.А.) имају и Румуни«. В. Тихомир Ђорђевић, нав. дело, 120, фуснота 14.